

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/59833>

Please be advised that this information was generated on 2019-09-17 and may be subject to change.

De Europese beschaving en de dreigende ineenstorting van het leerhuis

ERIK BORGMAN

Volgens de theoloog Borgman wordt onvoldoende onderkend dat religie van fundamentele publieke betekenis is. Zij kan niet straffeloos naar de privé-sfeer worden verbannen. Juist wanneer religieuze gevoelens en overtuigingen geen rol mogen spelen in de culturele en politieke discussies kunnen zij een eigen *niche* vinden en daarin voortwoekeren en tot extremistische standpunten leiden. Van daaruit kunnen zij gewelddadig de politieke sfeer binnenbreken waar zij eerder uit verbannen waren. Niet de oorsprong van Europa is religieus, in de zin dat de humanistische waarden van Europa zouden stammen uit een specifieke religieuze traditie, maar de wijze waarop in een hartstochtelijk debat tastend naar waarheid gezocht wordt naar datgene wat werkelijk van waarde is. Niet de verabsolutering van het eigen gelijk is wezenlijk voor de grote religies, maar juist de erkenning van relativiteit en beperktheid van de eigen waarheid in het licht van de grotere waarheid van God. Dat juist nu Europa haar hart zo weinig op de tong heeft, dat de omgang met verschillen zo weinig uit de verf komt als datgene wat voor Europa essentieel is, komt omdat de Europese confrontatie van opvattingen van meningen en verschillen dreigt te bezwijken onder het vermeende gelijk en de absoluutheidsclaim van één van de partijen. Als het publieke podium gebruikt wordt om te provoceren en de eigen ongelimiteerde vrijheid te etaleren, dan leidt dit niet tot de bloei van het publieke debat waarvoor het vaak gehouden wordt, maar is het een teken van haar dreigende definitieve ineenstorting. Het katholieke idee van lotsverbondenheid is volgens Borgman het religieuze hart van Europa, mits het wordt aangevuld met 'joodse hersens'. De joodse hersenen die de Europese cultuur nodig heeft, hebben de religieuze gerichtheid op het praktische en het publieke en verzetten zich tegen de idee dat religie een 'privé-zaak' is. Juist de islam, als niet-geprivatiseerde traditie, kan helpen om de joodse hersenen te activeren van zo'n katholieke religiositeit. Op deze wijze biedt de islam van binnenuit een tegenwicht tegen orthodoxie en extremisme. Het is veelbetekenend dat recent drie moslim-intellectuelen de Erasmusprijs hebben ontvangen. Het is aan ons om in de geest van Erasmus en met talmoedische hartstocht het debat over de publieke zaak en datgene wat ons heilig is te voeren.

ERIK BORGMAN

Er is geen Nederlandse politieke partij die werkelijk een visie heeft op de publieke betekenis van religie.

De ‘kanteling’ die dit artikel aan de orde stelt, is fundamenteel. Zij heeft betrekking op de nieuwe wijze waarop religie aan de orde is in de Europese cultuur. De analyse van de metamorfosen van religie houdt mij al langer bezig.¹ Hier gaat het echter meer praktisch om de plaats die religie zou moeten krijgen in het denken over de toekomst van de Nederlandse en de Europese samenleving, en daarmee in het vormgeven van deze toekomst. Naar mijn mening is er geen Nederlandse politieke partij die werkelijk een visie heeft op de publieke betekenis van religie, terwijl steeds duidelijker wordt dat een dergelijke visie met het oog op de toekomst van onze samenleving hard nodig is.² Voor het ontwikkelen van een dergelijke visie wil dit artikel een aanzet bieden.

Het instortend leerhuis

De in Vlaanderen wonende Nederlandse schrijver Benno Barnard presenteert in zijn Huizingalezing van 2002 over Europa een prachtig beeld voor hetgeen in zijn ogen het hart is van de Europese beschaving. Dit hart duidt hij aan als een ‘gehebraïiseerd humanisme’:

In de talmoed... staat een verhaal over de beroemde rabbi Eliëzer, die zich tijdens een debat... erg opwindt. Als hij gelijk heeft, roept de ontstemde theoloog uit, zal het leerhuis instorten! Het gebouw is al bezig te gehoorzamen als een andere rabbijn de muren haastig berispt, zodat ze uit respect voor de diverse exeges... in een soort talmoedische instortingskromme blijven hangen.³

Ik zal duidelijk maken dat ik voor het hart van de Europese beschaving de voorkeur geef aan de aanduiding waarmee Barnard zijn lievelingsauteur Joseph Roth karakteriseert: ‘katholiek met joodse hersens’. Maar het talmoedische beeld is precies raak.

Allereerst omdat Europa en de Europese cultuur op geen enkele manier een eenheid zijn. De Europese beschaving is geen samenhangend geheel, maar een kakofonie van debatten, discussies en vooral ook misverstanden over bijna alles wat belangrijk is.⁴ Zelfs over elementaire noties als ‘politiek’, ‘cultuur’ of ‘religie’, alsmede over hun onderlinge relatie, zijn de leden van de Europese gemeenschap het op geen enkele manier eens. Laat staan over hoe een goede samenleving zou moeten worden ingericht of wat een goede en menselijkheid-bevorderende cultuur is. Toch hebben de Europese staten een verbond gesloten en breidt dit verbond zich steeds verder uit, met landen die de onderlinge verschillen groter zullen maken in plaats van kleiner. En dat is goed, wat mij betreft, want het vreedzaam en productief omgaan met verschillen is de essentie van Europa. Het heeft dus wat mij betreft geen zin te vragen naar de eenheid van Europa als basis van het Europa dat we aan het scheppen zijn. Wij scheppen de eenheid die bij

De Europese confrontatie van opvattingen dreigt te bezwijken onder het vermeende gelijk en de absoluutheidsclaim van één van de partijen.

Europa's verscheidenheid past: dat is precies het Europese project en dit project is principieel grenzeloos. Dit geldt ook letterlijk, wat mij betreft. Er is geen principiële reden waarom een islamitisch en grotendeels Aziatisch land als Turkije niet tot de Europese Unie zou kunnen toetreden en er is geen principiële reden waarom daarna niet meer landen uit de islamitische cultuurkring zouden volgen.

Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor Nederland. Ik beschouw elk voorstel dat moslims hun burgerrechten ontzegt, omdat hun religie niet in overeenstemming zou zijn met de Nederlandse en Europese cultuur, als fundamenteel in strijd met deze Nederlandse en Europese cultuur.

Dat Europa haar hart zo weinig op de tong heeft, dat de omgang met verschillen zo weinig uit de verf komt als datgene wat voor Europa essentieel is, hangt samen met het tweede aspect dat naar voren komt in Barnard's beeld van het instortende leerhuis. De Europese confrontatie van opvattingen van meningen en verschillen is inderdaad een gebouw dat instort, dat dreigt te bezwijken onder het vermeende gelijk en de absoluutheidsclaim van één van de partijen. Het Europese debat is al eeuwen bezig te doen wat het Nederlandse debat de laatste tijd lijkt te doen: het is in elkaar aan het zakken. Steeds waren en zijn er groepen, naties, individuen, die het gelijk claimen en die met dit gelijk een einde willen maken aan elk debat. De Europese Unie zoals wij die nu kennen, is precies om deze reden opgericht. De economische en politiek samenwerking in Europa was na de Tweede Wereldoorlog een schuldbelijdenis in de vorm van een bekering. De landen die in 1952 de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal oprichtten, namen het verleden van Europa op als een vernietigende en gewelddadige geschiedenis waarmee ze wilden breken. Nationalismen, ideologieën en religies hadden in de geschiedenis van Europa steeds tot geweld geleid, zo was de gedachte, met de van bloed doordrenkte aarde van de Eerste Wereldoorlog en de Grote Vernietiging van de kampen van de Tweede Wereldoorlog als apotheose. Tegen deze catastrofale achtergrond probeerde men na 1945 een eenheid te scheppen die niet van grote ideeën afhankelijk was, maar vorm kreeg in het vervlechten van belangen, het intensiveren van de handel en zo van de onderlinge afhankelijkheid.

Deze praktische poging om werkelijk te doen wat Immanuel Kant in 1795 in zijn traktaat *Zum ewigen Friede* theoretisch bedacht,⁵ was briljant en betekende werkelijk een ongekende sprong voorwaarts. Zij heeft geleid tot een ongekende periode van vrede en voorspoed. Zij heeft echter tegelijkertijd gemaakt dat het debat over de eigen aard van Europa en de richting van de Europese ontwikkeling is stilgevalen. De economie moest doen wat nodig is, en wat later de bureaucratie en de bestuurlijke afspraken. Aan het vaakgenoemde democratisch deficit van Europa ligt naar mijn overtuiging een wantrouwen ten grondslag tegenover de politiek, tegenover het debat en de ideologische tegenstellingen, tegenover het uitdrukken en tot een centrale factor maken van religieuze overtuigingen en etnische verschillen. Hoe problematisch dit is, is in Nederland de dagen en weken na de moord op Theo van Gogh op huiveringwekkende wijze geopenbaard.

Belang van het religieuze debat

De conservatieve rechtsfilosoof Carl Schmitt wist het in de jaren dertig al: waar religieuze gevoelens en overtuigingen geen rol spelen – geen rol *mogen* spelen – in de culturele en politieke discussies, daar kunnen zij een eigen *niche* vinden en daarin voortwoekeren en tot extremistische standpunten leiden. Van daaruit kunnen zij gewelddadig de politieke sfeer binnenbreken waar zij eerder uit verbannen waren.⁶ Het zou niet meer gezegd moeten hoeven worden, maar het blijkt niet vaak genoeg te kunnen worden benadrukt: het islamitisch fundamentalisme is een modern verschijnsel dat relatief weinig te maken heeft met de traditionele islam. Mohammed B., de vermoedelijke moordenaar van Theo van Gogh, heeft even weinig gemeen met de moslims in de moskee om de hoek als de leden van de Baader-Meinhof-groep in de jaren zeventig te maken hadden met sociaal-democraten en democratische socialisten. Hij heeft, juist ook in zijn ideologie, veel meer gemeen met precies de leden van de Baader-Meinhof-groep.⁷

Van de andere kant lijkt mij de conclusie onontkoombaar dat degenen die de vrijheid van meningsuiting beschouwen als een vrijbrief om alles te kunnen zeggen, niet zien hoezeer de publieke discussie in een moderne en plurale samenleving een gebouw is dat in ‘een soort talmoedische instortingskromme’ is blijven hangen. Zij geven zich er geen rekenschap van dat er een precair evenwicht bewaard blijft, dat maakt dat er nog iets over is van het leerhuis, onze gezamenlijke ruimte van gesprek en debat en dat ons nog altijd enigszins tot onderdak kan blijven dienen. En zij nemen er zeker geen verantwoordelijkheid voor dit evenwicht in stand te houden. Sterker nog, de mensen die deze verantwoordelijkheid *wel* nemen en proberen ‘de boel bij elkaar te houden’ vinden zij lafaards die niet durven te zeggen waar het werkelijk op staat. De carrousel van meningen en standpunten na de moord op Van Gogh maakt volgens mij duidelijk dat het niet denkbeeldig is dat de instorting die onder de druk van het grote gelijk begon, maar die als door een godswonder halverwege bleef steken, voltooid wordt door degenen die het publieke debat gebruiken als een podium om door te provoceren de eigen vrijheid te etaleren. Hier verschijnt een cynisch ongelooft, een onvermogen te zien dat het in het publieke debat om iets gaat dat van geen van de deelnemers is, maar wat wij alleen maar van elkaar kunnen krijgen en dat wij daarom in elkaar moeten respecteren. Deze afhankelijkheid van wat ons in het debat gegeven wordt, is de uiteindelijke *grond* van het recht van de vrijheid van meningsuiting: alles wat gezegd moet worden, moet gezegd kunnen worden.

Het cynische ongelooft dat er in het publieke debat iets op het spel staat, wordt bevorderd door het feit dat het publieke debat zo weinig weerslag heeft op de feitelijke beslissingen die genomen worden. Deze worden niet zozeer gedirigeerd door de economie, maar worden geleid door het al eerder aangeduide geloof dat wij ons *moeten* laten leiden door de economie. In ieder geval, de ongelimiteerde vermeende vrijheid waartoe dit cynisch ongelooft leidt, is niet de bloei van het publie-

Het islamitisch fundamentalisme is een modern verschijnsel dat relatief weinig te maken heeft met de traditionele islam.

ke debat waarvoor het vaak gehouden wordt. Het is een teken van haar dreigende definitieve ineenstorting.

De geest van Erasmus

Dit brengt ons bij de derde reden die Benno Barnard's beeld van het instortende leerhuis dat is blijven hangen in haar instortingskromme zo adequaat maakt. De talmuedische discussie die in het leerhuis gevoerd wordt, is een *religieuze* discussie. Het respect voor de diversiteit aan opvattingen, ideeën en standpunten dat de discussiepartners bij elkaar houdt en dat zelfs voorkomt dat het instortende leerhuis helemaal in puin valt, is een *religieus* respect voor een *religieuze* werkelijkheid: de waarheid waarvan wij afhankelijk zijn, waarvan wij leven en die gezocht wordt in alle visies die te berde worden gebracht en in hun onderlinge botsing.

Zeker, de talmuedische religie is een speciaal soort religie en zeker niet *de* religie. Maar de talmuedische religie is als respect voor wat in debat en discussie gezocht en gekoesterd wordt een religie, een religieuze vorm die niet alleen centraal staat in het jodendom, maar die ook binnen het christendom en de islam goede papieren heeft. Het is een religieuze vorm die laat zien dat het vergoddelijken van het eigen standpunt niet het wezen is van religie, zoals veelal gedacht wordt. Het blijkt een authentiek religieuze mogelijkheid de eigen waarheid te relativeren met een beroep op de altijd grotere waarheid van God, waarvan mensen leven en waarvoor ze dus open moeten staan. Deze waarheid kunnen we alleen doorgronden als we elk splintertje waarheid verzamelen, als we wat wij zelf niet kunnen bedenken en ons tegenstaat, kunnen zien als een mogelijke doorbreking van de beperkingen van ons eigen inzicht. Nogmaals, er zijn andere vormen van religie en meestal vangen die de blikken en stelen zij de show. Dat hebben ze ook in de geschiedenis van Europa nogal eens gedaan, al moet ook niet vergeten worden dat de visie die de geschiedenis van Europa ziet als een overwinning van de gewelddadige religies door de vreedzame seculiere rede een liberale mythe is. De religieuze tolerantie is bijvoorbeeld niet van buitenaf aan de religie opgelegd, maar is binnen de religie als interne grens ontstaan.⁸ Deze religie van discussie en zoeken naar waarheid is naar mijn stellige overtuiging het hart van Europa. Dus niet de *oorsprong* van Europa is religieus in de zin dat de humanistische waarden van Europa zouden stammen uit een specifieke religieuze traditie, zoals het standpunt leek van de meeste voorstanders van het opnemen van God en de christelijke tradities in de Europese grondwet. De wijze waarop Europa in kakofonisch gesprek en debat een *heden* cultiveert en een *toekomst* schept, is religieus.

Vanwege dit religieuze karakter van het hart van Europa, spreek ik liever over 'katholiek met joodse hersens' dan over een 'gehebraiseerd humanisme', zoals Barnard doet. Toch is de gedachte dat het hart van Europa religieus is geenszins in strijd met het seculiere karakter van de Europese politieke en culturele discussies. Het is ook niet in strijd met de overtuiging dat het hart van de Europese cultuur

Het vergoddelijken van het eigen standpunt is niet het wezen van religie, zoals veelal gedacht wordt.

humanistisch is. Maar het gaat hierbij om het humanisme in de geest van Desiderius Erasmus. Voor Erasmus betekende de menswording van God in Jezus Christus uiteindelijk dat de goddelijke waarheid was uitgezaaid over alle mensen en culturen.⁹ Wie deze waarheid wil vinden, moet dus de verstandigsten en geleerden bij elkaar brengen, en niet degenen die volgens kleinbehuisde geesten de vroomsten zijn; Erasmus was schaamteloos elitair en zijn geschriften zijn een duidelijk bewijs dat een brede religieuze visie niet hoeft te leiden tot relativisme, hoezeer Luther's verwijt van 'lafheid' aan zijn adres – ook toen al – het ook lang bemoeilijkt heeft om precies dit te zien.

Een van de drie islamitische Erasmusprijs-laureaten van dit jaar, de van oorsprong Iraanse geleerde Abdulkarim Soroush, stelt dat religie niet de bron is voor juiste wetten. In plaats hiervan draagt religie er zorg voor dat de wetten die rechtvaardigheid, mensenrechten en bestuurlijke billijkheid proberen te garanderen – allemaal waarden die ook religieus van belang zijn – niet worden gezien als uiterlijke beperkingen van de vrijheid, maar als moreel verplichtend. Met andere woorden, religie maakt niet dat het seculiere onder de bevoogding komt van de religieuze traditie, religie is een visie op wat in deze seculiere sfeer uiteindelijk van waarde is, en daarom mensen verplicht.¹⁰ Het gaat dus niet om *wat* onze tradities beweren en verkondigen, maar om wat ons verplicht en *van waaruit* wij iets menen te kunnen beweren en verkondigen.

Katholiek met joodse hersenen

Uiteraard citeer ik hier niet voor niets een islamitische auteur, een vertegenwoordiger van een religieuze traditie waarvan zo vaak gezegd is dat zij zich niet laat verenigen met de typische Europese secularisatie als mogelijkheidsvoorwaarde voor vrije discussie over de inrichting van de samenleving en het leven. Ik kom nog kort terug op de verhouding tot de islamitische traditie, maar licht nu eerst toe waarom ik het hart van Europa graag aanduid als 'katholiek met joodse hersens'.

Zoals al gesuggereerd, is 'katholiek' wat mij betreft allereerst een aanduiding van een religieuze traditie. Deze traditie valt niet samen met het rooms-katholicisme zoals dat na en mede als reactie op de reformatie gestalte heeft gekregen. Het is de traditie die van vóór de reformatie stamt en de discussies en conflicten insluit die uiteindelijk zouden leiden tot de visies na de reformatie. Het is de traditie die uiteindelijk Jezus' aansporing aan het slot van het Matteüs-evangelie – 'Ga dus op weg en maak alle volkeren tot mijn leerlingen' – opvolgt door overal de sporen van zijn God als schepper te zien, in elke discussie de stem van Gods Woord aangekondigd te horen, in elk engagement het waaien te voelen van Gods Geest. Katholiek is met name de religieuze visie dat mensen vóór de scheiding door opvattingen en meningen, door cultuur en etniciteit – en inderdaad, ook door religie – met elkaar verbonden zijn. Ons lot is verbonden met het lot van anderen en

daarom is discussie en zo nodig strijd over wat werkelijk van waarde is, onze religieuze plicht. Het is niet iets wat we kunnen kiezen al dan niet te doen, maar een kwestie van gehoorzaamheid aan iets dat verplicht.¹¹

Dit katholieke idee van lotsverbondenheid is wat mij betreft het hart van Europa, mits het wordt aangevuld door wat Benno Barnard noemt 'joodse hersens'. Joodse hersens, dat zijn in dit verband allereerst de hersens om een talmoedisch debat te voeren, om op het scherp van de snede te redeneren en te discussiëren. De fundamentele lotsverbondenheid van mensen mag niet de hartstocht in het zoeken naar waarheid en het uitschiften van de onwaarheid laten remmen, maar moet er toe leiden dat wij ons verbonden weten in ons hartstochtelijke conflict over wat werkelijk dragende kracht en uiteindelijk betekenis heeft. In een eerdere fase in onze nieuwe *Kulturkampf* rond de plaats van religie in de Nederlandse samenleving en de publieke sfeer heb ik gepleit voor de oprichting van een 'Genootschap van Gelovigen voor Godslastering', een gezelschap dat moest uitdragen dat de waarheid van zo'n centrale religieuze betekenis is, dat er bij het zoeken ernaar al debatterend en ruziemakend geen taboes zijn, zelfs niet datgene wat misschien door deze of gene als godslastering wordt ervaren. De enige regel is dat het gezamenlijk zoeken in stand blijft en de eerbied voor elkaars standpunt die dit impliceert.¹² In het debat over Godslastering dat in het kielzog van de moord op Theo van Gogh in de Nederlandse samenleving ontstond, heb ik verdedigd dat het al te gemakkelijk denken dat Godslastering geen probleem is het belang onderschat van het religieuze moment in onze cultuur: het moment van gehoorzaamheid aan wat heilig is en niet geschonden mag worden. Dit lijkt haast tegenovergesteld aan mijn eerdere positie, maar is gebaseerd op dezelfde grondovertuiging dat een fundamenteel debat over wat heilig is noodzakelijk en mogelijk is, en nu eindelijk eens werkelijk gevoerd moet worden.¹³

Joodse hersenen zijn in dit verband ten tweede hersenen die uit zijn op het concrete goddelijke gebod en het concrete handelen tot eer van God en de mensen. Het gaat om het praktisch koesteren van de waarheid. De eigenzinnige, met Friedrich Nietzsche bevriende Duitse theoloog Franz Overbeck heeft over de traditie van praktische ascese en religieus leven binnen de katholieke kerk gesproken als over een '*potenziertes Judentum*', een versterkt jodendom. Hij bedoelde dit zeer positief: de gerichtheid op het vormgeven van het eigen leven als verbondenheid met anderen en met God heeft volgens Overbeck het christendom gered van zijn vergeestelijking, zijn terugtrekking in een sfeer van uitsluitend persoonlijk gevoel en individueel contact met God.¹⁴ De joodse hersenen die de Europese cultuur nodig heeft, hebben deze religieuze gerichtheid op het praktische en het publieke en verzetten zich tegen het idee dat religie een 'privé-zaak' zou zijn die niet met het publieke leven te maken heeft en die de staat als bewaker van de publieke sfeer daarom ook zonder problemen met rust kan laten. Dat moslims de laatste tijd zo duidelijk laten zien dat religieuze tradities een visie impliceren op de publieke sfeer en wat daarin van belang is, is volgens mij pure winst. Zij maken dui-

delijk dat het religieuze debat ook een debat is over de goede samenleving en de goede cultuur, het goed leven.

Dit impliceert inderdaad – de paradox is opzettelijk – dat de islam kan helpen om de ‘joodse hersenen’ te activeren van de katholieke religiositeit die naar mijn visie het hart is van Europa.

De bijdrage van de islam

Hiermee ben ik bij de relatie tussen het religieuze hart van de Europese cultuur en de religies, en dan met name de islam die deze relatie de laatste tijd zozeer op scherp zet. Hier valt veel over te zeggen, maar in ieder geval is het zeer toe te juichen dat het bestuur van de Stichting Praemium Erasmianum de Erasmusprijs van dit jaar heeft toegekend aan drie moslim-intellectuelen. De verhouding van de Marokaanse Fatima Mernissi, de Syrische Sadik Al-Azm en de Iraanse Abdulkarim Soroush tot de islamitische traditie is zeer verschillend. Of zij zichzelf nu zien als religieuze moslims of als leden van de islamitische cultuur, zij nemen alle drie het feit op dat de islam geen geprivatiseerde traditie is. Islamitische religieuze discussies gaan daarom altijd ook over cultuur en politiek en precies dit maakt het mogelijk afstand te nemen van de vermeende orthodoxie.¹⁵

Haarscherp is dit geformuleerd door de Britse moslim van Pakistaanse origine, Tariq Ramadan: niet door mij religieus in de privé-sfeer terug te trekken, maar door de universele pretentie van de islam serieus te nemen, worden we uitgedaagd om diversiteit serieus te nemen als een gegeven dat voor de islam zelf van betekenis is.¹⁶ Door hen de Erasmusprijs toe te kennen, wordt publiekelijk erkend dat hun onderneming een humanistische is in de geest van Erasmus, wordt publiekelijk tegengesproken dat islam en humanisme zich niet met elkaar zouden verdragen en dat afstand nemen van de islam een voorwaarde zou zijn voor modernisering. Voorwaar geen kleinigheden, in het huidige tijdsgewricht.

Ik eindig met een enigszins persoonlijke noot. Ik meen dat het nu aan mij en aan ons is Westerse religieuze intellectuelen die ons verbonden voelen met dezelfde Erasmiase traditie, om met hun en andere aanzetten inhoudelijk in gesprek te gaan. Wij moeten de discussie over de grenzen van de publieke uitingen van religie verlaten en discussiëren over onze – inderdaad waarschijnlijk fundamenteel verschillende – visies op dat waarvan wij leven, op dat wat heilig is en niet geschonden mag worden. Dat is een moeilijk en precair gesprek, maar we hebben volgens mij geen andere keus dan om het te voeren, wil het leerhuis, dat in een ta moedische instortingskromme is blijven hangen, niet helemaal instorten.¹⁷

Erik Borgman is theoloog en coördinator van de sectie theologie en geesteswetenschappen binnen het interdisciplinaire Heyendaal Instituut voor theologie, wetenschap en cultuur van de Radboud Universiteit Nijmegen.

‘Niet door mij religieus in de privé-sfeer terug te trekken, maar door de universele pretentie van de islam serieus te nemen worden we uitgedaagd om diversiteit serieus te nemen’.

Noten

1. Vgl. m.n. mijn 'Gods gedaanteverandering: De metamorfosen van de religie en hun theologische betekenis', in: *Tijdschrift voor Theologie* 43 (2004) 45-66. In het verlengde van dit en andere artikelen, bereid ik een boek voor over deze metamorfosen, dat in 2005 zal verschijnen.
2. Zie ook al mijn 'Emancipatie en de bevrijdende rol van godsdienst', in: *De Linker Wang* 2003 no. 6, 24-27.
3. Zie B. Barnard, *Tegen de draad van de tijd: De ware aard van Europa* (Huizingalezing 2002, georganiseerd door NRC Handelsblad, De Faculteit der letteren van de Universiteit van Leiden en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde), o.a. te lezen op: <http://www.nrc.nl/redactie/Huizingalezing/barnard.pdf> De talmoed is de interpretatie van joodse godsdienstleraren van de thora met beschouwingen over en leefregels voor het maatschappelijk en godsdienstig leven.
4. Vgl. voor de hier aangeduide visie op Europa, mijn 'Europa worden: Spirituele en religieuze dimensies van de Europese identiteit', in: J. van Burg e.a. (red.), *Europa: Balans en richting*, Tiel 2003, 197-214.
5. Nederlandse vertaling: *Naar de eeuwige vrede*, Amsterdam 2004.
6. C. Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes: Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols*, Hamburg 1938; vgl. Th. de Wit, 'Rationalisme en populisme: Twee varianten van het intolerantievertoog in de moderne filosofie van de liberale democratie', in: *Filosofie* 13 (2003) no. 4, 21-28, m.n. 25-27.
7. Vgl. voor M. Ruthven, *A Fury of God: The Islamist Attack on America*, London/New York 2002; O. Roy, *L'islam mondialisé*, Paris 2002 (Ned. vert. *De globalisering van de islam*, Amsterdam 2003); J. Gray, *Al Qaeda and What it Means to Be Modern*, London 2003 (Ned. vert. *Al-Qaida en de moderne tijd*, Amsterdam 2003).
8. Vgl. P. Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton/Oxford 2003.
9. Zie J. Papy, 'Inleiding', in: id. (red.), *Erasmus: Een portret in brieven*, Amsterdam/Mortsel 2001, 39-44; C. Augustijn, *Erasmus*, Baarn 1986, 148-157.
10. A. Soroush, 'Verdraagzaamheid en cultuur', in: *Religie en moderniteit: Fatima Mernissi, Sadik Al-Azm, Abulkarim Soroush*, Amsterdam 2004, 183-221; hier 210.
11. Zie verder mijn 'Het politieke belang van de gemeenschap buiten ons bereik', in: *Wat is sociaal? (Christen-Democratische Verkenningen, lente 2004)*, 45-56.
12. Zie mijn *Gelovigen voor godslastering: Ayaan Hirsi Ali vindt religie belangrijk*, in: *VolZin* 2 (2003) no. 4.
13. Mijn visie naar aanleiding van de actuele discussie staat samengevat in een gastartikel in de *Leeuwarder Courant* van 17 november 2004.
14. Vgl. J.B. Metz/T.R. Peters, *Gottespassion: Zur Ordensexistenz heute*, Freiburg etc. 1991, 68-77.

15. Voor achtergronden van de Erasmusprijs-laureaten, zie mijn *Religie en moderniteit hernieuwd op de agenda: Notities over drie islamitische Erasmusprijs-laureaten bij gelegenheid van de 90ste verjaardag van Edward Schillebeeckx*, in: *Tijdschrift voor Theologie* 44 (2004) no. 4 (ter perse) en de daar vermelde literatuur.
16. T. Ramadan, *Western Muslims and the Future of Islam*, Oxford 2004, 4-6.
17. Dit artikel is gebaseerd op een lezing, gehouden op het expert-seminar over ‘De bindingen van de burger’, op 8 november 2004 te ’s Hertogenbosch georganiseerd door Socires, platform voor gesprek en debat over cultuur en samenleving, en het Centrum voor Wetenschap en Levensbeschouwing van de Universiteit van Tilburg.